

A MAGYAR NYELV ÉS NYELVKÖZÖSSÉG EURÓPÁBAN

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. BEVEZETŐ

A magyarság népként és nyelvközösségként a honfoglalás óta a Kárpát-medencében él. Az elmúlt ezeregyszáz évben ez a terület volt természetes földrajzi lakóhelye, és az ma is. A Kárpát-medence elsőként Közép-Európa része, másrészt tágabban Európa egyik meghatározó régiója, a földrajzi mellett politikai, gazdasági, etnikai, kulturális és nyelvi tekintetben egyaránt. A magyarság mint nép és nyelvközösség ebben a régióban nem elkülönülve él, hanem a régió más etnikumaival és nyelveivel kapcsolatban áll, valamint a tágabb mindenkori európai közeg meghatározó központjaival és tényezőivel viszonyban létezik. Ennek megfelelően a magyar nyelv és nyelvközösség ezredforduló utáni helyzetét csak ennek a szűkebb és tágabb közegnek az ismeretében, a viszonyok vázolásával lehet leírni és értelmezni.

A magyar nyelvközösség, a magyar nemzet és állam földrészi és regionális elhelyezkedéséről különböző jelenkori értelmezések léteznek, ám ezek többsége politikai cselekvések része, jövőbeli megvalósítandó tervek összegzése, esszék sora, vagy nem tudományos kutatás eredménye, hanem különböző célú, mélységű és színvonalú feldolgozások, ideológiai és kulturális csoportokhoz kötve. Ennek a sajátos értelmezési jellegnek több meghatározható és föltehetőleg több rejtett oka van. A megnevezhetők közül fontosak az alábbiak.

1. A korábbi birodalomba tartozás után legkésőbb 1944 és 1990 között a magyar állam és a magyar nyelvközösség idegen megszállás és irányítás alatt állt. E körülmény befolyásolta, tényszerűen akadályozta az önalkotást és önreflexiót, továbbá az ezekre irányuló tudományos kutatást.
2. Az idegen megszállás vagy irányítás ellenére mindig egyértelműen érvényesültek tájékozódó, irányadó politikai, gazdasági és kulturális központok, amelyek azonban soha nem a közvetlen régióban, a szomszédban voltak és vannak (Bécs leszámítva, de mint látható lesz alább, Ausztria más régió). Ilyen központ volt történelmi korokban Róma, Bécs, Párizs, München, a nyugat-európai egyetemi központok. A 20. században és azóta is főképp Berlin, Brüsszel, London, Washington és New York, Moszkva (metonimikusan).

3. A magyar nyelvközösség, nemzet és állam regionális környezete az elmúlt jó kétszáz évben többször és jelentékenyen átalakult, főképp a régió kívüli hatalmi beavatkozás eredményeként. Az 1990-et követő időszak kevés volt a kulturális nyugalmi helyzet kialakításához és a megbízható vizsgálatokhoz.
4. A meglévő értelmezések elsősorban politikai jellegűek, tehát közvetlen jövőbeli cselekvésekre irányulnak, hatalmi célokat követnek és hirdetnek, bármilyen oldalról és nézőpontból eredjenek is. Sok értelmezés erősen érzelmi és saját gyártású történeti modellre épül. Ezek az értelmezések általában nem monografikus jellegűek, inkább nyilatkozatokban, önalkotó, önazonosító és önreferáló nyelvi cselekvésekben mutatkoznak meg. Emellett és az előzőekkel gyakran összefüggésben a legszínvonalasabb interpretációkban, történeti modellekben is található olyan alaptételek, amelyek a dichotomikus aszimmetrikus ellenfogalmak rendszerén¹ alapulnak, mint Szekfű monográfiájában², a Szent István által végrehajtott államalapítás összegzésében: „az összeütközés csirája mindegyiknél ugyanaz lévén: a magyarság keleti eredetének és nyugati hivatásának összegegyeztetése. »Kelet népe« mindannyiszor keserű lemondás vagy súlyos válságok árán fizette meg Nyugathoz tartozandóságát”.

A magyar nyelvközösség, nemzet és állam Európán belüli regionális környezetét észszerűen mint Közép-Európát lehet értelmezni. Ez az értelmezés részben történeti munkákon alapul (Szűcs Jenő és Kosáry Domokos modelljeit felhasználva, további, 1990 utáni értelmezéseket is bevonva), részben pedig a meglévő areális nyelvészeti vizsgálatokon (ebből a magyart közvetlenül érintő sincs sok, Balázs János munkájára lehet támaszkodni, ugyanakkor Európa mint nyelvi régió vagy a Standard Average European, SAE friss kutatási eredményei tanulságosak). Közép-Európa régiófogalma itt elsősorban az etnikumok, nyelvek és kultúrák egyidejű elhatárolódása és összekapcsolódásai dinamikájában tétéleződik. A történeti levezetés szükséges annak érdekében, hogy az ezredforduló utáni helyzet a maga folyamat jellegében legyen érthető. Előzetesen a következők jegyzendők meg. A magyar nyelvközösség, nemzet és állam nem azonos, de egymást történeti koronként különböző módon átfedő kategóriák.

¹ Koselleck 2003.

² Szekfű 1917: 41.

2. A MAGYARSÁG HELYE EURÓPÁBAN: TÖRTÉNETI MODELLEK

2.1. TÖRTÉNETTUDOMÁNYI MODELLEK

Kosáry Domokos általános, de legalább az újkortól érvényes modellje szerint Európa történetileg alakulva és a jelenkorban is különböző fejlettségi szintű zónák rendszeréből áll.³ A zónák a centrum–periféria elv szerint rendeződnek el; a centrum mindig ott van, ahol társadalmi, gazdasági, politikai innováció alakítja a történeti fejleményeket. A centrum a 17. században Hollandia és Anglia, a 18. század végén Franciaország. Egy periférikus zóna a 14–15. században már kialakult Lengyelország, Csehország, Magyarország régiójában. Ez a zóna a 16. századtól a Habsburg-monarchiából és Lengyelországból állt. Erre a periférikus zónára a nyugati centrumok felé irányuló orientáció volt a jellemző.

Az innovációk átvétele, a mintakövetés a 18. századtól német és olasz fejlődésre összpontosult (e két terület részben átmenet a centrum és a periféria között). E kortól a Habsburg-monarchia (az osztrák részek, Bécs) gyorsabb fejlődést ért el, miközben a részben a birodalomba tartozó Lengyelország, Csehország, Magyarország, Horvátország lassabban követte a nyugati központokat.

A magyar nyelvterületet közvetlen határoló más etnikumokkal való kapcsolat a 19. század első felében fokozatosan vált valóban kérdéssé, problémává, jóllehet a viszonybeli feszültség a 18. század végétől kezdődött és folyamatosan nőtt.

Kosáry általánosságban megállapítja, hogy Magyarország sorsát mindig az európai nagyhatalmak döntötték el. E döntő hatásba nem csupán az erőszakos beavatkozások tartoznak, hanem a nagyhatalmak társadalmi, gazdasági, politikai körülményei, belső helyzete tette vagy nem tette lehetővé a magyar történelem valamilyen irányú alakulását. Például a német forradalom győzelmének és a német egység létrejöttének az 1848–1849-i elmaradása hozzájárult a magyar forradalom részleges és a szabadságharc lényegében teljes elbukásához.

Kosáry Domokos történeti modelljében Közép-Európában egy periférikus, a nyugat-európai mintát követő zóna létezett a középkor végétől, és létezik az ezredfordulón is, a történelmi Lengyelország, Csehország és Magyarország területén lévő mindenkori államokban (nem említve Lengyelország középkori területeit). Kosáry nem tárgyalja, de említi a további zónákat (például Skandináviában, a Mediterráneumban, a Balkánon). Nem említi a Magyarországot magában foglaló zóna keleti összefüggéseit és az 1945 utáni korszakot.

Szűcs Jenő⁴ Bibó István történelemfelfogásából indul ki. E történetfelfogás egyik lényegi összetevője a nyugat-európai társadalmak és államokban a Karoling-kortól érvényesülő „demokratikus társadalomszerveződés” vagy „közösségalakulás”,

³ Kosáry 2003: 7kk.

⁴ Szűcs Jenő 1983.

amely „a szokásszerű, személyes, kölcsönösen biztosított kötelezettségek és jogok [...] egymást egyensúlyban tartó szerkezete, amely megakadályozza a hatalomkoncentrációt, és ellenálló erőt jelent az egyoldalú alávetés brutálisan célszerű módszereivel szemben”⁵. Ez a jellemző a hűbériség tényleges megvalósulásában már jelentkezett, végső soron a társadalom és az állam szétválásában.⁶ „A nyugati fejlődés titka nem a Spengler-féle fausti lélekben áll [...], hanem egy olyan fejlődésritmusban, melyben a kumulatív változás mindig egyben struktúraváltást is hozott. Vagy más szemszögből: maguk a struktúrák voltak olyanok, hogy eleve magukban hordták önmaguk meghaladásának feltételeit.”⁷

Szűcs ehhez az alakulástörténeti modellhez viszonyítja az európai történelmet Nagy Károly rendszerépítésétől: a fokozatosan, több évszázad alatt kialakuló Európa különböző régiói mennyiben hasonultak a kezdő modellhez és annak későbbi új változataihoz, vagy mennyire tértek el attól. A modell három történeti régiót különböztet meg. Több más régiót is számon tart, de ezek nem játszanak szerepet a teljes terület történeti tagolódásában.

Szűcs értelmezésében 800 körül létrejön egy nagyjából észak–déli határvonal, az Elba–Saale alsó folyásától délnek, a Lajta, s tovább, a hajdani Pannónia nyugati peremén. Az ettől nyugatra fekvő terület számít Occidensnek, Bizánccal és az iszlámmal szemben, attól elkülönülve.⁸ Később, a 11–13. században újabb politikai és gazdasági terület formálódik, amelynek része az 10 Al-Duna vidéke, a keleti Kárpátok, északra a nyugati és keleti (lengyel és orosz) szlávsgot elválasztó erdőség, a Baltikum.⁹ Ez az újabb terület (de legalább Magyarország) a 13. századtól a középkor végéig betagozódott Európa akkor már létező nyugati részébe, az egész terület együtt keresztény, kulturális és strukturális szempontból nem mutat nagy különbségeket. A belső tagoltságot az jelzi, hogy meddig terjedt ki a romanika, a gótika, a reneszánsz, a reformáció meddig ért el, hol alakultak ki autonóm városok, korporatív szabadságok, rendi szerkezet. Szűcs Jenő adataiban e jellemzők uralkodtak a középkorban a német lovagrend, a lengyel és a magyar királyság területén.

1500 után az ún. második jobbágység az Elba–Lajta határ mentén keletre alakult ki, és ez lényegében végig meghatározta a térség fejlődési lehetőségeit, vagyis akadályozta a kumulatív változást és a vele járó struktúraváltást. Ennek következtében a „kölcsönösen biztosított kötelezettségek és jogok” korlátozottan valósulhattak meg vagy alakulhattak, a már elkülönülő nyugati fejlődéshez képest. Ebből az észak–dél irányú térségből alakult ki az, amit Közép-Európának (vagy Kelet-Közép-Európának) szokás nevezni.

⁵ Szűcs 1983: 15–16.

⁶ Szűcs 1983: 17.

⁷ Szűcs 1983: 22.

⁸ Szűcs 1983: 8.

⁹ Szűcs–Hanák 1986: 6.

Ami ettől az 1500 után a nyugatról leváló régiótól keletre volt, és ami fokozatosan az orosz birodalom és kultúra része lett a 15–18., 19. század között, az lett Kelet-Európa, több száz éves késéssel.

Hanák Péter az újkorral és a modernséggel kapcsolatban szintén amellet érvel,¹⁰ hogy a Lajtától nyugatra kialakult kapitalizmus egyes jellemzői (például a földjáradék, és azon belül is a pénzjáradék) a köztes, Magyarországot is magában foglaló régióban megjelentek, míg az e középső régiótól keletre eső térségben ez nem történt meg, vagy csak nagyon nagy késéssel. A 18. század végére „a munkajáradék csökkenő, a pénzjáradék viszont ismét növekvő tendenciát mutat”.¹¹ Ez a tendencia éppúgy nem vagy csak kismértékben volt jellemző a kelet-európai, főképp orosz térségben, mint ahogy a közép-európai térségben nagyobb volt a nemesség önállósága, jobbágytság szabadságfoka és jelentékenyebb a városiasodás, érvényesült az alkotmányosság, míg az orosz térségre ezek nem mondhatók el.

Szűcs Jenő és Hanák Péter modelljében Közép-Európa köztes régió, amely az Elba, a Lajta vonalától keletre, az ortodox vallási területekig terjedt ki. A térség a középkor végén válik le Nyugat-Európáról, főképp külső hódítások miatt. Ezután ez a régió a nyugatit utolérni kívánta, ez azonban általában nem volt sikeres. Szűcs Jenő hangsúlyozza, hogy ez a köztes régió a második világháború utáni békeegyezményekben szinte azonos határokkal megmaradt vagy újra létrejött, nyugat felől éppúgy, mint kelet felől, ez utóbbi esetében a római és bizánci kereszténység közötti, a skizma révén kialakult határral. Az így értett közép-európai régióknak megvoltak a kapcsolatai a kelet-európai térséggel, de orientációja mindig nyugati maradt.

Közép-Európa (általában az európai régiók) megléte, körülhatárolása és értelmezése az ezredforduló előtti és utáni időszakban egyaránt jelentős tényező. Több önálló interpretáció készült,¹² illetve számos áttekintés, összegzés látott napvilágot e kérdéskörrel.¹³ Ebben a diszkurzusban Közép-Európa értelmezhetőségének néhány jellegzetes vonása rajzolódik ki:¹⁴ a térség határainak kijelölése változó; a nemzet központú (nacionalista) és nemzetek feletti (antinacionalista) perspektívák együtt vagy külön is érvényesülnek; a régió multietnikus és kulturálisan plurális jellege újból jelentőséget kapott; Németország nem számít közép-európai egységnek; Közép-Európa átmeneti térségként értelmeződik, amely Nyugat-Európa felé orientálódik, kelet felé a kapcsolatokat is fenntartó elkülönülés a jellemző. A kulturális, eszmei és közösségi önértelmezéseket és önalkotásokat nagymértékben befolyásolja az

¹⁰ Szűcs–Hanák 1986.

¹¹ Szűcs–Hanák 1986: 16.

¹² Vö. Wandycz 1993; Křen 2005.

¹³ Ehhez lásd Gyáni 1988; Schöpflin–Wood (eds.) 1989; Busek 1992; Stirik 1994; Romsics 1998; Romsics (szerk.) 1997; Lendvai L. 1997; Herczegh 1998; Ábrahám–Gereben–Stekovics 2003; Ormos 2007; Chiantera–Stutte – Stráth 2008 (lásd még az általuk szerkesztett folyóiratszám további tanulmányait), tágabb nézőpontból vö. Heenan–Lamontagne (eds.) 1999.

¹⁴ Eszmetörténeti összefoglalását lásd Trencsényi 2017.

Európai Unió megléte, a közép-európai régió lényegében teljes uniós tagsága, külön a német, olasz és svájci (valamint osztrák) nyitottság e régió iránt, valamint a visegrádi együttműködés (V4) kulturális és gazdasági folyamatai.

2.2. NYELVTUDOMÁNYI MODELLEK

Az areális nyelvészeti „vizsgálatok célja a szomszédos területeken beszélt nyelvek egyező vagy rokon vonásainak föltárása, függetlenül attól, rokonok-e egymással az illető nyelvek. [...] a földrajzi, társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális szempontból összetartozó népek nyelvei a századok során olyan szoros kapcsolatba kerülhetnek egymással, hogy bennük számos egyezés jön létre, még akkor is, ha különben ezeket esetleg sem genetikai, sem tipológiai rokonság nem fűzi össze.”¹⁵ A kontaktusjelenségek révén létrejövő nyelvi térség a nyelvszövetség. Nyelvszövetség létrejöttéhez legalább három földrajzilag szomszédos nyelv szükséges, „amelyen belül a közös vonások a kölcsönös egymásra hatás eredményeképpen jönnek létre”¹⁶

Balázs János a dunai nyelvszövetség fő jellemzőit részletesen bemutatja. A nyelvszövetség elsősorban fonológiai, morfológiai, lexikai és egyes szintaktikai jellemzők analóg rendszer szintű érvényesülésében mutatkozik meg. Az egyezések leírása elsősorban történeti és filológiai módszerekkel történt a Balázs által idézett szakirodalomban.

Balázs áttekintése, az egyes kontaktusjelenségeket leíró vizsgálati eredmények összegzése alapján megállapítja, hogy a latin, szláv és germán nyelvi hatás esetén beszélhetünk areális jellemzőkről, a honfoglalás korától. Ezek a hatások kölcsönösök, és jelentékenyek, de a magyar megőrizte finnugor tipológiai vonásait (miképp más finnugor nyelvek is). A Balázs-féle modell egyrészt tartalmazza a latint, amely kétségkívül jelentős tényező, ám nem volt és nincs hozzá élő nyelvközösség és kultúra. A német szerepe és a kölcsönös kontaktusjelenségek megléte vitathatatlan, főképp a Habsburg-monarchiába tartozás, továbbá a német kulturális és gazdasági hatások miatt. Balázs modelljében az empirikus vizsgálatok alapján a következő szláv nyelvek kapnak szerepet: korai szláv (ószláv) általában, horvát, szerb, szlovén, cseh, ukrán, bolgár. E nyelvek mellett még a románnak van szerepe.

A dunai nyelvszövetség Balázs János értelmezésében mind a Kosáry-, mind a Szűcs-féle közép-európai régióon belül helyezkedik el. Ebbe a térségbe a román, a bolgár és a szerb is beletartozik, bár a történeti modellekben meghatározott tényezők szerint erősen periferikusak, és részben a kelet-európai régió jellemzőit mutatják.

Décsy Gyula szintén számon tartja a dunai nyelvszövetséget, idesorolja a cseh, szlovák, magyar, szlovén és szerbhorvát nyelvet. Décsy e nyelvszövetség jellemző

¹⁵ Balázs 1983: 7.

¹⁶ Balázs 1983: 34.

jegyei között említi többek között a következőket: első szótagi hangsúly; a magánhangzók mennyiségi korrelációja (a magyarban a mássalhangzóké is); a magánhangzók teljes ejtése (függetlenül a szerkezeti helytől és a hangsúlytól); szintetikus esetragozás; az igekötők elterjedt volta; a szintetikus jövőidőképzés hiánya; erős latin és német hatás.¹⁷

Haarmann¹⁸ Közép-Európában két nyelvszövetséget különít el: a dunai szövetséget és a balti szövetséget. A dunai nyelvszövetségbe tartozik Haarmann szerint a német, a cseh, a szlovák és a magyar nyelv. Haarmann a dunai nyelvszövetséget többek között a következő tényezőkkel jellemzi: mennyiségi korreláció a vokalizmusban; stabil szóhangsúly; szintetikus névszóragozás; három nyelvtani idő (múlt, jelen, jövő).

A magyar nyelv kontaktusjelenségeit szociolingvisztikai adatokkal és nézőponttal részletes és korszerű kutatási eredmények bemutatásával tárgyalja a Kontra Miklós szerkesztette *A magyar nyelv a Kárpát-medencében* című sorozat. E sorozat monográfiái¹⁹ alapvetően a határon túli őshonos magyar régiók nyelvi helyzetét térképezik fel, főképp a Labov által kidolgozott szociolingvisztika keretében.²⁰ A sorozatnak azonban nincsen összegző áttekintése, amely a kontaktusjelenségeket egészében, közép-európai regionális szempontból tárgyalná. Kevés kutatási eredmény van arról, hogy a többek által tételezett dunai nyelvszövetséget régióként tekintve a többi nyelv, kultúra oldaláról vannak-e areális vagy kontaktológiai jelenségek, illetve készültek-e hasonló modellek a régió vagy kissé tágabban Közép-Európa történeti és leíró értelmezésére. További vizsgálatokat igényel az, hogy a történettudományi, szociológiai és nyelvtudományi elmélet, a részletes rendszertan, összekötve a magyar jellemzőkkel, miképp tágítható ki globális vagy európai áttekintéssel.²¹

Az európai nyelvek nyelvszövetségekre tagolása hosszabb ideje kutatás tárgya. A nyelvszövetségek meglétét többen vitatják, feltételezésüket indokolatlannak tartják, a regionális nyelvi kapcsolatokat kulturális és nem nyelvi jellegűnek tekintik.²² Az Európában beszélt nyelvek rendszerének modellezése az utóbbi évtizedekben főképp tipológiai keretekben történik.

Az 1990-es években jelentékeny vállalkozásként indult meg az EUROTYP-kutatás,²³ amely az Európai Unió támogatásával az ERC keretében Európa nyelvi egysé-

¹⁷ Décsy 1973: 88.

¹⁸ Vö. Haarmann 1976.

¹⁹ Lásd Csernicskó 1998; Göncz 1999; Lanstyák 2000; Szépfalusi–Vörös–Beregszászi–Kontra 2012; Fancsaly et al. 2016.

²⁰ Ennek megvalósulását lásd Kontra szerk. 2003.

²¹ Lásd Oksaar 2004. Vö. még az interkulturális kommunikáció szemszögéből Jackson (ed.) 2014, a szociológia nézőpontjából Andorka Rudolf 2003 nagymonográfiáját összehasonlítva Luhmann 1987 és 1998 munkáival.

²² Vö. Futaky et al. 1978; Honti 2000.

²³ Lásd König–Haspelmath 1999.

gének vizsgálatát tűzte ki célul. Ez a kutatás nagyszámú tipológiai eredményt hozott (lásd az *Empirical Approaches to Language Typology*, EURO-TYP-sorozat), emellett pedig a szociopolitikai vonatkozásokat, az európai nyelvi egység hirdetését is magában foglalta.²⁴ Az areális nyelvészeti vizsgálatok mindezen okokból felgyorsultak. Heine és Kuteva részletes összefoglalást²⁵ ad mindezekről. Teoretikusok többféle modellt dolgoztak ki, nyelvi (grammatikai) kritériumok eltérő listáinak a felállításával. Például van der Auwera (1998) egy európai magtérseget vagy központi térséget feltételez, Kortmann (1998) a centrum–periféria szerkezetben írja le ezt az egységet, az újlatin, nyugati germán, szárazföldi skandináv germán, szláv, magyar, albán és görög nyelveket a centrumba sorolva (már Décsy Gyula is ezzel a sémával dolgozott). Haspelmath és Buchholtz²⁶ Whorf elméletét felújítva a Standard Average European (SAE) térségét tekinti a középpontnak; idetartoznak az újlatin, nyugati germán, szláv (legtöbb), litván, romani és görög nyelvek. Haspelmath szerint²⁷ a SAE-nyelvek a következők: minden újlatin, minden germán, minden szláv, lett és litván, albán, görög és magyar. A magban van a holland, német, francia, északolasz; a középpontban a többi újlatin, germán, nyugati és délszláv, balkáni; a periférián a keleti szláv, balti, finn és magyar, baszk, máltai, örmény és georgiai (grúz); a SAE-n kívül a kelta nyelvek.

Haspelmath fontos morfoszintaktikai kritériumai a következők: határozott és határozatlan névelő; posztinominális viszonyító tagmondatok ragozott viszonyító névmással; az experienst jelölő általánosító predikátumok; szenvedő szerkezet passzív melléknévi igenévvel és intranszitiv kopulával; datívuszi külső birtokos; az egyenlőtlenség összehasonlítása hasonlító partikulával; azonosító konstrukciók határozói viszonyító szerkezetekkel; személyjelölő todalékok a szoros egyeztetés jelölőjeként.

Ezekben a modellekben lényegében az indoeurópai nyelvek adják a többséget, majdnem kizárólagosak. A tipológiai kutatások nyomán modellek további sora készült, részben van der Auwera központi „Charlemagne Sprachbund” tézise alapján, amely az igeidő, az aspektus és a mód (TAM) tizennégy jellemzője alapján a francia, a német és az olasz nyelvet tekinti központinak. Az elméletekben rendszeresen előforduló nyelvi régiók, nyelvsvövetségek többek között a következők: Charlemagne, Balkán, Baltikum, Közép-Volga térség, Mediterráneum.

Az elméletek egy része a történeti, és nem feltétlenül nyelvtörténeti motivációs tényezőket is tekintetbe veszi a térségi kapcsolatok kialakulásában és funkcionálásában. Haspelmath a következő ilyen tényezőket nevezi meg:²⁸ 1. a nem indoeurópai nyelvek indoeurópai nyelvekbe asszimilációja során a proto-indoeurópai szer-

²⁴ Heine–Kuteva 2006: 7.

²⁵ Heine–Kuteva 2006: 4–35.

²⁶ Haspelmath–Buchholtz 1998.

²⁷ Haspelmath 2001.

²⁸ Haspelmath 1998: 272.

kezetek és műveletek megtartása; 2. egy európai pre-indoeurópai népesség közös szubsztrátumának a hatása; 3. kontaktusok a késő antikvitásból a kora középkorba való nagy átmenet időszakában Európában; 4. a latin és a középkori közös európai kultúra; 5. a reneszánsz és a felvilágosodás közötti közös európai kultúra.

Az öt tényezővel kapcsolatban Heine és Kuteva²⁹ felhívja a figyelmet, hogy ilyen tágan értelmezett jellemzők és kategóriák csak nagy óvatossággal kezelhetők, mert alaposabb, adatolt elemzésük számos össze nem egyeztethető részletet feltár. A következő kérdések merülnek fel Heine és Kuteva vizsgálatában³⁰: 1. van-e valóban európai nyelvsvöetség?; 2. fel lehet-e ismerni szoros nyelvi homogenitást genetikai határokon át a világ bármely más részén?; 3. milyen mértékig okozzák az areális nyelvészet szerinti elvek a szomszédos nyelvek hasonlóságát?; 4. a Balkánt nem számítva, van-e jól meghatározható nyelvsvöetség Európában?

További komoly elméleti és módszertani kérdések is fölmerülnek, mint például a következők.³¹ A fent jellemzett megközelítések általában írott és/vagy standard nyelvekre épülnek. A legfeltűnőbb szerkezetek leírása alapozza meg a tipológiát. A kategorizáció diszkrét, kizáró, így önkényes is lehet. Kérdéses, hogy az egyes nyelvekben azonosított jellemzők valóban azonosak, megfelelnek-e egymásnak. Kérdéses, e vizsgált jellemzők mennyire genetikai eredetűek vagy sem. A vizsgálatok nem terjednek ki a grammatika dinamikus jellegére, a dialektális, kontextuális és párhuzamos változatokra.

Heine és Kuteva öt nyelvi területet vizsgál meg részletesen, főképp a grammatikalizáció nézőpontjából. Ezek: grammatikai replikáció, a névelő keletkezése, a birtokos perfektív keletkezése, komitatív > instrumentális, kérdés > alárendelés. Eredményeik szerint a SAE-nyelvekben meghatározott jellemzők várhatók,³² e nyelvek csoportja:

- „i) a mutató elemet és a számnévi egyet a határozottság és határozatlanság kifejezésére grammatikalizálja,
- ii) a befejezett aspektus és igeidő kategóriáját a predikatív birtoklás kifejezésére alakítja,
- iii) a komitatív – instrumentális poliszémiát a komitatív jelölőnek instrumentális kifejezésére fejleszti,
- iv) a kérdőszók használatát a tagmondat alárendelésre terjeszti ki.”

²⁹ Heine–Kuteva 2006: 4–35.

³⁰ Heine–Kuteva 2006: 27–28.

³¹ Heine–Kuteva 2006: 31–33.

³² Heine–Kuteva 2006: 285.

Heine és Kuteva következtetése a fentiek ismeretében árnyalják a globálisnak gondolt Európa-régiót. Eszerint „Európa nyelvi térképét jelentékeny mértékben alakították a nyelvi kapcsolatok különböző fajtái és korszakai az elmúlt két évezredben”. Heine és Kuteva szerint:³³

- „i) nyelvi tulajdonságok olyan nyalábjai találhatók Európában, amelyek a világ más tájain valószínűleg nem fordulnak elő,
- ii) ezeknek a nyaláboknak legalább egy része föltehetőleg nem genetikai viszonyból vagy együttállásból származik,
- iii) ezek a nyalábok elsősorban Nyugat- és Közép-Európa nyelveiben valósulnak meg, még ha ez annak ténynek tudható is be, hogy ezekről a nyelvekről sokkal többet tudunk, mint a Kelet-Európai nyelvekről.”

Heine és Kuteva tehát egyrészt kritikával illeti az elmúlt húsz év areális kutatásainak túlzóan egységesítő képét, másrészt viszont az adatok részletesebb elemzésével bizonyos mértékig igazolhatónak tartja, hogy Európa nyelvi térségként, nyelvszövetségként alakul. Az Európán belüli nyelvi térségek, nyelvszövetségek kérdésében tartózkodó marad a két szerző, szemben például a dunai nyelvszövetség elméletével. Szembetűnő, hogy a szakirodalom áttekintése nyomán megnevezhető nyelvszövetségek elhelyezkedése körülveszi, de nem különíti el és nem nevezi meg azt a közép-európai térséget, amely a történeti és magyar, és szomszédos nyelvészeti kutatások szerint kirajzolódik. Nem tudni, ezért vizsgálandó, hogy ez csak a kutatási eredmények nem kellő bemutatásának vagy nem megfelelő voltának a következménye.

3. SZINTÉZIS AZ EZREDFORDULÓN

Az előző pontokban áttekintett Közép-Európa értelmezések lényege a következőkben foglalható össze.

1. A történelmi és ezredfordulós adatok alapján Közép-Európa Lengyelország, Csehország (és Csehszlovákia), 1994 után Szlovákia, Magyarország, Horvátország mindenkori földrajzi, nyelvi és állami területein létezett és létezik. Ehhez a régióhoz különböző mértékben és jelleggel, periferikusan kapcsolódik a Baltikum, Románia és Szerbia. A térség közvetlen nyugati határterületén a német és osztrák nyugat-európai perem folyamatos hatással volt és van. Ez a térség meghatározó közeget adott a magyar nyelv és nyelvközösség létezésének.
2. Minden közösség (állam, társadalom, etnikum, nyelvközösség, kultúra) meghatározza saját határait (jellemzőivel elkülönül a többitől), egyúttal meghatározza saját környezetét is,³⁴ kiválasztja azokat a közösségeket, amelyekkel kapcsolatot

³³ Heine–Kuteva 2006: 35.

³⁴ Luhmann 1998: 65kk.

kíván tartani (nem számítva az egyébként elutasítandó külső erőszakot). A magyarság, a magyar nyelvközösség, tágabban Közép-Európa köztes térséget alkot: a nyugat-európai innovációs, modernizációs folyamatokhoz a középkor vége óta mindig aktuálisan felzárkózik, vagy felzárkózni kíván. Kelet-Európa felé magától nem tájékozódik, az 1945–1990 közötti koloniális helyzet ellenére, illetve valószínűleg éppen annak egyik következményeként. Itt némi kivétel a keleti ortodox kereszténységhez tartozó román és szerb etnikum és kultúra.

3. Az így értett Közép-Európa mint térség, benne a magyar etnikum a 20. század során kivételesen gyors, többszöri és minden részletet érintő átalakuláson ment keresztül, mindig külső politikai és katonai beavatkozás eredményeként. Az első világháborút lezáró békeegyezmény szétszabta a korábbi állami és etnikai határokat, ez az 1930-as évek végétől a második világháború végéig újból többször módosult. Majd 1945-ben egyrészt az akkori békeegyezmény ismét szétszabta a korábbi állami és etnikai határokat, másrészt a teljes térség szovjet megszállás alá került, teljes külső és belső elzárással (a vasfüggönnyel).
4. Az 1945–1990 közötti koloniális állapot a közép-európai térséget sok szempontból visszavetette a kelet-európai térségbe, annak politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyai közé, egyúttal körül is határolta: a közép-európai régió kelet felé is zárt. Ez a visszafejlődés azonban nem volt teljes, a nyugat-európai orientáció különböző tényezők mentén, eltérő mértékkel és sikerrel megmaradt.
5. 1990 után a magyarság (a magyar állam, a magyar nép és nyelvközösség) poszt-koloniális helyzetbe került. A térség és annak alkotórészei szabadok lettek. Ebben a szabadságban politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális szempontból egyaránt a nyugat-európai térséghez való felzárkózás, mintakövetés vált céljá. Nyilvánvaló, hogy ez az irányultság összetett, tagolt, belső változatokkal zajlik, amelyek közül egyesek akár a nyugat-európai irányultságot kétségbe vonják, vagy akár tagadják.
6. A közép-európai térség belső tagoltsága az állami, kulturális, nyelvi és etnikai tagoltság mellett ideológiákban, mozgalmakban is felszínre tört. Ennek a folyamatnak jellemzője:
 - a) az államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok egyenkénti, individuális elkülönülése a többitől, önazonosságuk önreflexív kinyilvánításával,
 - b) az államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok egyenkénti, individuális nyugati orientációja főképp kifelé, és kevésbé befelé, az érintkező társak felé nyitódó együttműködéssel,
 - c) a történeti folyamatban a belső orientáció helyett először az autochton önreprezentáció, az elzárkózás, szembenállás (radikális nacionalizmus, etnocentrizmus az aszimmetrikus ellenfogalmak rendszerében), és talán fokozatosan az önmegértés az érintkező államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok megértésével, tágabban a térségi közös jellemzők felismerésével.

A posztkoloniális állapot régió hatókörű körülményei a fenti szempontok szerint a 2010-es években is egyszerre mutatnak állandóságot és változnak viszonylag gyorsan specifikumaikban, a pluralizmus velejárójaként.

4. A MAGYAR NYELVKÖZÖSSÉG AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Az Európai Unió a történeti folyamatok során kialakult régiónál szorosabb, koherensebb szerveződés. Szervezete a politikai, jogi és gazdasági keretek mellett kulturális hálózatokat és mintákat is működtet. Ebben a rendszerben a nyelvnek kiemelt szerepe van. Ez a funkció elsőként a megértetés és megértés kívánalmában nyilvánul meg: az Európai Unió számon tartja a szervezet hivatalos nyelveit, amelyek mindegyikén meg lehet szólalni uniós eseményeken. A nyelvi jogok köre tág, de mégis korlátozott, amennyiben kisebbségi közösségeknek kollektív jogokat kevésbé ad az egyéni jogokhoz képest. Ezért nem tudja megakadályozni a kisebbségek nyelvi diszkriminációját, többek között a Magyarországgal szomszédos államok kisebbségeinek nyelvi jogfosztását.

Másrészt a nyelv általában, a nyelvek sokfélesége és a sokféleség fennmaradása értéként nyilvánítódik ki. Ez a kulturális irányvonal részben sikeres, részben újabb kérdéseket vet föl, például a lélekszámban és tekintélyben nagy nyelvek uralmi helyzetével kapcsolatban.

Harmadrészt a tőke, a munkaerő szabad áramlásának elve az emberek, kultúrák és nyelvek nagyfokú egymásra hatását eredményezi. Az interkulturális hatások megváltoztatják a nyelveket, a nyelveket beszélő emberek, közösségek attitűdjét a nyelvekkel, kultúrákkal és identitással kapcsolatban. Itt egyszerre jelentkezik a nagyobb nyitottság a többnyelvűség és az összetett kulturális önazonosság felé, illetve az élesen körülhatárolódó, homogén identitás felé tájékozódás és szándék. A saját kultúra és nyelv egyszerre erősödhet, és érhetik nagyobb külső hatások. Az Európai Unió keleti bővítése a szociolingvisztikában, a nyelvészeti antropológiában is újabb válaszokat váltott ki. Ennek egyik feltűnő és nem túlságosan biztató eredménye az a fölerősödött nézet, amely szerint az Európai Unió kisebb nyelveinek fennmaradása nem célszerű, sem a gazdasági és politikai integráció, sem az interkulturális hatások közepette.³⁵ Egyrészt újból föllevenítődött A. Meillet hírhedt írása, amelyben a kisebb nyelvek elhalásának észszerűségét fejtegette (Kosztolányi Dezső tiltakozott leg hamarabb ellene). Másrészt az interkulturális hatások nyomán egyes kisebb nyelvek egybeolvadását, másokban való fölszívódását, újabb koiné alakzatok kialakulását

³⁵ Vö. többek között Mar-Molinero – Stevenson (eds.) 2006 és Arzoz (ed.) 2008 kötetének tanulmányaival; az ellenkező álláspontra lásd például Laitin 2000. Az itt idézett kötetek szerzői közül a racionalításra alapozó nyelvi „integráció” hívei nem a közép-európai térség anyanyelvi beszélői, perspektívájuk külső és nem belső.

vizionálják egyes kutatók. A nyelvi sokféleség eszméje itt nem elsősorban a meglévő hagyományos nyelvek és nyelvváltozatok élő fenntartására irányul, hanem az integrációban, a globalizációban várt új nyelvi alakzatok diverzitására. Az 1990 óta eltelt időszak nem igazolja ezeket az elképzeléseket Közép-Európa nyelvi tájképén.

A magyar nyelv ebben a közegben a közepes méretű nyelv, jelentős múlttal és teljesítménnyel. Magyarország hivatalos nyelve, emellett hét Magyarországgal szomszédos állam jelentős számú, többnyire egy tömbben élő őshonos kisebbsége beszéli, de nem hivatalos vagy államnyelvi státusban. A magyar nyelv elterjedtségét erősíti, hogy jelentős magyar kolóniák élnek az EU több országában (például Ausztriában, Németországban, Angliában, de másutt is). Az uniós tagság számos következménnyel jár. A magyar az EU egyik hivatalos nyelve lett 2004-ben. Ez bizonyos mértékű tekintélyt és védettséget ad. Ugyanakkor az uniós jogalkotás és az azt megalapozó politikai kultúra elsősorban az egyén szabadságát védi, a kisebbséget kevésbé, vagy egyes esetekben szinte alig. Ennek eredménye a határon túli magyar kisebbségek nyelvi jogainak az EU-tagállamokon belül is fennmaradó diszkriminációja.

IRODALOM

- Ábrahám Barna – Gereben Ferenc – Stekovics Rita 2003. *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudomány Kar.
- Andorka Rudolf 2003. *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Arzoz, Xabier (ed.) 2008. *Respecting Linguistic Diversity in the European Union*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Balázs János 1983. Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. In Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 7–112.
- Busek, Erhard 1992. *Az elképzelt Közép-Európa*. Budapest: Európai Utas – Századvég.
- Chiantera-Stutte, Patricia – Stráth, Bo 2008. Introduction. In *Mitteleuropa: Symbolic Geographies and Political Visions. Thematic Issue. European Journal of Social Theory* 11 (2): 147–153.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében I. Szerk. Kontra M. Budapest: Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Décsy, Gyula 1973. *Die linguistische Struktur Europas: Vergangenheit, Gegenwart, Zukunft*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljubić Mónika – Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya 2016. *A magyar nyelv Horvátországban*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében V. Szerk. Kontra M. Budapest–Eszék: Gondolat Kiadó, Media Hungarica Művelődési és Tájékoztatási Intézet.
- Futaky, István – Hochwald, Erzsébet – Niederkirchner, Stefan – Udolph, Jürgen 1978. Der Donau-Sprachbund – gibt es ihn? *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 2: 181–192.

- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében II. Szerk. Kontra M. Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó, Forum Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Gyáni Gábor 1988. Történeiszviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. *Valóság* 4: 76–83.
- Haarmann, Harald 1976. *Aspekte der Arealtypologie*. Tübingen: Narr.
- Haspelmath, Martin 1998. How young is Standard Average European? *Language Sciences* 20 (3): 271–287.
- Haspelmath, Martin 2001. The European linguistic area: Standard Average European. In Haspelmath et al. (eds.): 1492–1510. In Haspelmath, Martin – König, Ekkehard – Oesterreicher, Wulf – Raible, Wolfgang (eds.) 2001. *Language typology and language universals: An international handbook*. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft (HSK) 20.2. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Haspelmath, Martin – Buchholtz, Oda 1998. Equative and similitive constructions in the languages of Europe. In van der Auwera, Johan (ed.): *Adverbial constructions in the languages of Europe*. Empirical Approaches to Language Typology, EURO TYP, 20-3. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 277–334.
- Heenan, Patrick – Lamontagne, Monique (eds.) 1999. *The Central and Eastern Europe handbook*. London, New York: Routledge.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2006. *The Changing Languages of Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Herczegh Géza 1998. Kelet-Közép-Európa mint történelmi régió. *Magyar Szemle*. Új Folyam VII. (9–10): 9–34.
- Honti László 2000. A magyar mint „európai” nyelv – mit kellene ezen érteni? *Magyar Nyelv-járások* XXXVIII:187–196.
- Jackson, Jane (ed.) 2014. *The Routledge handbook of language and intercultural communication*. London, New York: Routledge.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Kortmann, Bernd. 1998. Adverbial subordinators in the languages of Europe. In van der Auwera, Johan (ed.): *Adverbial constructions in the languages of Europe*. Empirical Approaches to Language Typology, EURO TYP, 20-3. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 457–561.
- Kosáry Domokos 2003. *Magyarország Európában*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Koselleck, Reinhart 2003. *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz.
- König, Ekkehard – Haspelmath, Martin 1999. Der europäische Sprachbund. In Reiter, Norbert (ed.): *EuroLinguistik: ein Schritt in die Zukunft*. Wiesbaden: Harrasowitz. 111–127.
- Křen, Jan 2005. *Dvě století střední Evropy*. Praha: Argo.
- Laitin, David D. 2000. What Is a Language Community? *American Journal of Political Science* 44 (1): 142–155.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében III. Szerk. Kontra M. Budapest–Pozsony: Osiris Kiadó, Kalligram Kiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Lendvai L. Ferenc 1997. *Közép-Európa koncepciók*. Budapest: Áron Kiadó.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Mar-Molinero, Clare – Stevenson, Patrick (eds.) 2006. *Language Ideologies, Policies and Practices. Language and the Future of Europe*. London: Basingstoke, Palgrave, Macmillan.

- Oksaar, Els 2004. Terminologie und Gegenstand der Sprachkontaktforschung. In Besch, Werner – Betten, Anne – Reichmann, Oskar – Sonderegger, Stefan (Hrsg.): *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. 2. Auflage. 4. Teilband. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 3160–3171.
- Ormos Mária 2007. *Közép-Európa – Volt? Van? Lesz?* Budapest: Napvilág Kiadó.
- Romsics Ignác 1998. *Nemzet, nemzetiség és állam: Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Romsics Ignác (szerk.) 1997. *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Budapest: Teleki László Intézet.
- Schöpflin, George – Wood, Nancy (eds.) 1989. *In Search of Central Europe*. Totowa: Barnes and Noble.
- Stirk, Peter (ed.) 1994. *Mitteuropa: History and Prospects*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Székfi Gyula 1917. *A magyar állam életrajza*. Budapest: Dick Manó Könyvkereskedése.
- Szépfalusi István – Vörös Ottó – Beregszászi Anikó – Kontra Miklós 2012. *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában. A magyar nyelv a Kárpát-medencében IV. Szerk. Kontra M.* Budapest–Alsóőr–Lendva: Osiris Kiadó, Imre Samu Nyelvi Intézet, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.
- Szűcs Jenő 1983. *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Szűcs Jenő – Hanák Péter 1986. *Európa régiói a történelemben*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Trencsényi, Balázs 2017. Central Europe. In Mishkova, Diana – Trencsényi, Balázs (eds.): *European regions and boundaries: a conceptual history*. New York: Berghahn Books. 166–187.
- van der Auwera, Johan 1998. Conclusion. In van der Auwera, Johan (ed.): *Adverbial constructions in the languages of Europe*. Empirical Approaches to Language Typology, EURO-TYP, 20-3. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 813–836.
- Wandycz, Piotr S. 1993. *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present*. London: Routledge.